

École Doctorale Régionale en Sciences
Sociales

*Directii și teme de cercetare în
studiile de gen din România*

Atelier

Colegiul Noua Europă
București
5 iulie 2002

Volum coordonat de
Ionela Băluță
Ioana Cîrstocea

Colegiul Noua Europă

Redactor: Irina Vainovski-Mihai

SERIA DE PUBLICAȚII RELINK

Direcții și teme de cercetare în studiile de gen din
România

Copyright © 2003 – École Doctorale en Sciences
Sociales. Europe Centrale și Colegiul Noua Europă

ISBN 973-85697-5-3

EVUL MEDIU ROMÂNESC ȘI ISTORIA FEMEII

(secolele XVII - XVIII)

CONSTANȚA GHIȚULESCU

Istoria femeilor începe să ia avânt în anii '70 ai secolului al XX-lea. Ea a fost stimulată de explozia mișcării feministe, progresele făcute de antropologie, istoria mentalităților și istoria socială.¹ În Franța, universitățile au inițiat grupuri de cercetare având ca teme de abordare femeia și istoria ei. Recunoașterea oficială a acestor programe de cercetare a venit abia în 1984 cu înființarea în cadrul institutului Centre National de la Recherche Scientifique a unui centru pentru *Recherches sur les femmes, recherches féministes*.² În același an apărea cartea intitulată sugestiv: *Une histoire des femmes*

---

¹ Asupra diferenței dintre cele două concepte folosite pentru a desemna studiile despre istoria femeii: „histoire de femmes” pentru spațiul francez, mai ales, și „women’s studies” pentru spațiul britanic și american, vezi Olwen Hufton, „Femmes / hommes : une question subversive”, în *Passés recomposés : Champs et chantiers de l’histoire*, nr. 150 – 151, 1995, pp. 235 – 242.

² Pentru detalii, vezi bilanțul făcut de Cécile Dauphin, Arlette Farge, Geneviève Fraisse *et alii*, „Culture et pouvoir des femmes : essai d’historiographie”, *Annales ESC*, nr. 2, 1986, pp. 271-293. Studiul a apărut și în varianta engleză, *Women’s Culture and Women’s Power: Issues in French Women’s History*, în *Feminism and History* (volum coordonat de Joan Wallach Scott), Oxford University Press, 1996, pp. 568 – 596.

est-elle possible? sub coordonarea cunoscutei cercetătoare Michelle Perrot. Cartea reunește o serie de studii semnate de unii dintre cei mai cunoscuți istorici, sociologi și antropologi francezi și abordează teme cu privire la raportul dintre sexe, identitatea și cultura feminină, istoriografia istoriei femeilor și a feminismului.³ Dar cea mai importantă contribuție pe plan internațional a cercetării franceze asupra femeilor rămâne grandioasa *Histoire des femmes en Occident* în cinci volume sub coordonarea lui George Duby și Michelle Perrot și scrisă la cererea editurii Laterza.⁴ Din antichitate și până în prezent, istorici, sociologi și antropologi au încercat să deslușească istoria femeilor din spațiul occidental, misiunea de a completa această istorie cu bucățelele care lipsesc revenindu-le, după cum menționează Duby și Perrot în deschiderea colecției, cercetătorilor zonelor neabordate.⁵ Chiar dacă poartă un titlu restrictiv, cele cinci volume nu se ocupă numai de istoria femeilor, ci și de cea a bărbaților, încercând să ofere o serie de studii despre viața familială și cea cotidiană, despre maniera de gândire a deosebirilor dintre sexe în diferite epoci, despre mentalități și viața religioasă etc. Cartea s-a bucurat de un real succes și a fost tradusă în mai multe limbi. Tot în această perioadă au apărut și o serie de reviste specializate în această direcție: *Pénélope*, *Clio*. *Histoire, femmes et société* etc.

---

³ Michelle Perrot, *Une histoire des femmes est-elle possible ?*, Marseille, Rivages, 1984. Amintesc aici numai câteva din studiile care compun acest volum: Arlette Farge, „Pratique et effets de l’histoire des femmes”, pp. 18 – 35; J. Revel, „Masculin/féminin : sur l’usage historiographique des rôles sexuels”, pp. 122 – 140; Geneviève Fraisse, „Historiographie critique de l’histoire du féminisme en France”, pp. 189 – 204; Alain Corbin, „Le « sexe en deuil » et l’histoire des femmes au XIXe siècle”, pp. 141 – 156.

⁴ *Histoires des femmes en Occident*, coordonatori George Duby și Michelle Perrot, 5 vol., Plon, Paris, 1991.

⁵ *Ibidem*, pp. 8 – 9.

Istoriografia românească de până la 1989 vorbește foarte mult despre femeile eroine ale istoriei. Nicolae Iorga este și în acest domeniu un deschizător de drumuri cu cartea sa *Femeile în viața neamului nostru*, publicată în 1911. Au urmat o serie de studii îndreptate mai ales asupra dreptului de moștenire al femeilor în trecutul românesc⁶ și asupra poziției lor în raport cu instituția căsătoriei, dar netrecându-se niciodată dincolo de interpretarea codurilor de legi.⁷ Micile biografii au fost și continuă să fie un model major în prezentarea femeilor, nu numai pentru istoriografia românească, ci și pentru celelalte istoriografii.⁸ În această categorie se înscrie cartea lui Constantin Gane, *Trecute vieți de doamne și domnițe*, care a constituit atât pentru specialiști, cât și pentru nespecialiști un important punct de reper. Soții de domni și boieri se regăsesc în această carte cu povestea vieții lor, dar pentru că autorul nu dispune de prea mult material documentar, femeile trec în plan secundar, iar eroii principali devin tot bărbații, în speță boierii și domnitorii. Așadar, cartea apare mai curând ca un pretext pentru a vorbi de istoria românilor, decât ca o cercetare aprofundată asupra istoriei femeilor.⁹ După 1948, din evul

---

⁶ Studiile fiind numeroase, nu amintesc aici decât câteva dintre ele: A. Rădulescu, *Dreptul de moștenire al soțului supraviețuitor*, București, 1925; George Fotino, *Contribution à l'étude des origines de l'ancien droit coutumier roumain. Un chapitre de l'histoire de la propriété au moyen âge*, Paris, 1926. Ovid Sachelarie, „Privilegiul masculinității în Țara Românească până la jumătatea sec. al XVII-lea”, în *Studii. Revistă de istorie*, XXIII, 1970, 3, pp. 439 – 499.

⁷ Anicuța Popescu, „Instituția căsătoriei și condiția juridică a femeii din Țara Românească și Moldova în sec. XVII”, în *Studii. Revistă de istorie*, 23, 1972, nr. 1, pp. 55 – 80.

⁸ Vezi Natalie Zemon Davis, „Women's History in Transition: The European Case”, în *Feminism and History*, op. cit., pp. 79 – 104.

⁹ Constantin Gane, *Trecute vieți de doamne și domnițe*, București, 3 vol., 1933, 1935, 1939.

mediu sunt recuperate mai ales femeile care pot reprezenta un model energic pentru tineretul comunist. Generații întregi s-au întâlnit cu mama lui Ștefan cel Mare, Elina Năsturel, soția domnitorului Matei Basarab (1632-1654) și soră a învățatului Udriște Năsturel, doamna Stanca a lui Mihai Viteazu sau Marica, soția lui Constantin Brâncoveanu, multe ajunse în primul eșalon al istoriei și datorită poeziilor din epoca romantică. În fapt, imaginile acestor femei au fost preluate și s-au impus fără o analiză sau o critică prealabilă.¹⁰ La 12 ani după Revoluția din decembrie 1989, o cercetare serioasă în această direcție rămâne încă ceva de domeniul viitorului.

Prin intermediul unei surse judiciare vom încerca să analizăm cum se construiește imaginea femeii, cine construiește această imagine, care este locul rezervat și cum își asumă femeile rolurile atribuite. Femeia izolată de restul societății nu poate avea o istorie deoarece rolul și statutul ei se construiesc în raport cu lumea masculină și ținând tot timpul cont de ea. Și mai precis, această lume acordă un rol femeii și stabilește locul pe care aceasta ar trebuie să-l ocupe în ierarhia socială. Pentru fiecare categorie socială, fiică, soție, mamă, văduvă, amantă, prostituată, vrăjitoare, societatea masculină realizează o construcție socială specifică. Documentele folosite pentru acest studiu sunt în mare parte inedite și acoperă secolele al XVII-lea și al XVIII-lea. Foi de zestre, testamente, cărți de împăcare sau despărțire, mărturiile vecinilor, pitace domnești sau ecleziastice și coduri de legi, iată numai câteva din documentele care ne vor ajuta să analizăm raporturile dintre bărbați și femei și modul cum au fost ele percepute și exprimate în epocă.

¹⁰ I. M. Ștefan, V. Firoiu, *Sub semnul Minervei. Femei de seamă din trecutul românesc*, Editura politică, București, 1972, vezi mai ales capitolul „Doamne, japânese, Meșterițe, Femei-Cărturar, căpitănese de haiduci...”, pp. 25 – 41.

Femeia și patrimoniul. Zestrea reprezintă partea din patrimoniul patern care îi revine fiicei odată cu realizarea căsătoriei. Ea este indispensabilă și numai rareori o fată se poate căsători fără zestre. De altfel, alcătuirea unei zestre face parte din obligațiile tatălui, iar în absența acestuia, obligativitatea alcătuirii unei foi de zestre revine celui care preia conducerea familiei. Conform cutumei, o fată înzestrată nu mai poate participa la împărțirea moștenirii paterne,¹¹ dar Pravila țării îi acordă acest drept. Singura condiție ce trebuia să fie acceptată de către femeie o constituia punerea zestrei în comun cu celelalte bunuri ce urmau a fi divizate.¹² În practică, cele două forme sunt folosite și combinate în funcție de poziția socială a tatălui, rangul ginerelui, averea deținută. Dar nu vom insista prea mult asupra acestui aspect. Obligativitatea tatălui în alcătuirea unei foi de zestre este prinsă atât în *Îndreptarea legii* (1652), cât și în noul cod de legi, elaborat la 1780 de către prințul Alexandru Ipsilanti. Acesta din urmă este chiar mult mai exact și surprinde într-un articol de lege o practică specifică epocii și folosită de mulți frați dornici să scape cât mai repede de surorile lor fără să piardă ceva din averea paternă care le revenea. Astfel articolele 5 și 6 din capitolul *Pentru zestre* pun în lumină practica măritării fetelor după „obrazе proaste și defăimate” pentru a scăpa de cheltuiala înzestrării. Această practică este adoptată atât de frații săraci, cât și de cei bogați care nu vor „să păzească cinstea neamului lor”. Pentru a evita o astfel de practică, legea prevedea punerea averii sub supravegherea unor epitropi (de regulă rude, sau

---

¹¹ Georges Fotino, *op. cit.* pp. 294 – 316.

¹² *Îndreptarea legii* 1652, Editura Academiei Române, București, 1962, pp. 271 - 273. Asupra acestei probleme vezi Constanța Ghițulescu, „Zestrea între normă și practică. Țara Românească în secolul al XVII-lea” I și II, articole publicate în *SMIM* vol. XVIII, 2000, pp. 213 – 222 și vol. XIX, 2001, pp. 254 – 263.

clerici ai locului) aceștia aveau și datoria de a mărita și înzestra fetele rămase în casa fraților.¹³

Dar alcătuirea unei foi de zestre nu este deloc o sarcină ușoară pentru capul familiei. Ea trebuie să reflecte poziția ocupată de familie în ierarhia socială și să corespundă în același timp pretențiilor viitorului ginere. Condicile de la Mitropolie au reținut un număr important de procese dintre socri și ginerii lor datorită nemulțumirii acestora din urmă. Conflictul se declanșează, de regulă, după căsătorie pentru a forța mâna părinților care nu pot refuza pretențiile ginerilor de teamă ca fiica lor să nu fie alungată. Ruxandra Poenăreasa s-a certat cu ginerele ei Radu Clinceanu timp de 6 ani. După căsătoria lui cu Păuna, Radu a preluat treptat, treptat zestrea notând riguros starea obiectelor primite, calitatea, numărul și schimbările intervenite. Iată câteva exemple. În dreptul inelului de aur cu rubine, ținea să noteze că rubinele au fost mici, iar inelul la fel. Că din cele 10 gevrele promise a primit numai 6, iar alte 4 nu, că cearșaful, deși era cusut cu mătase, așa cum scria în foaie, era totuși vechi, salteaua avea atlazul prost, că bohcealâcul de socru nu-l primise încă, că în loc de cuțite, linguri și farfurii primise bani, și așa mai departe.¹⁴ Un alt ginere nemulțumit este Gheorghe Boldescul, biv vel sluger căsătorit cu Marghiolița, fiica lui Mihai Bărbătescu. Prins de boală grea departe de casă, tatăl alcătuiește un zăpis prin care retranscrie datoriile față de fiica sa, lucruri din zestre ce nu fuseseră încă transferate în casa ginerelui. Iată-le: „1 covor de cele bune, 1 scoarță de Țarigrad nouă, 12 talere, farfurii marmură, 12 tipsii asemenea, 12 zarfuri de argint cu feligenele

¹³ *Pravilniceasca Condică 1780*, Editura Academiei Române, București, 1957, pp. 94 – 96.

¹⁴ Direcția Arhivelor Naționale Istorice Centrale (în continuare DANIC), Fond Documente Istorice, MCDLXXIII/99 și 100, documentele din 4 februarie 1797 și 2 iunie 1803.

lor". Aceste obiecte au stat deseori la baza neînțelegerilor dintre cei doi. Acum, tatăl aflat departe de casă cerea cu limbă de moarte moștenitorilor de drept să nu uite de această îndatorire. Dar totodată reamintește că toate celelalte obligații au fost achitate, chiar dacă ginerele va continua să ceară fără încetare altele și altele.¹⁵

Pe de altă parte, moartea tatălui aduce deseori neînțelegeri între mamă și fii, mai ales atunci când nu există un testament care să reglementeze problemele de moștenire. Iată-o pe Ilinca Brezoianu în conflict cu fiul cel mare, Hera care, deși rămas în averea părintească, refuză să-și înzestreze sora așa cum îi cerea cutuma. Mama considera ca natural[această înzestrare, din moment ce fiul a „luat toate ale tătâne-său” și mai ales că avea obligația de a-și înzestra sora cu bunuri „din casa tătâne-său după cum au lăsat banul Mareș”, adică tatăl fetei. Conflictul se va rezolva prin cedarea mamei, obligată să-și înzestreze fiica cu propria ei zestre.¹⁶ Fărămițarea patrimoniului are loc cu fiecare căsătorie, căci fetele de boier sunt toate înzestrate și căsătorite, Țara Românească având propria politică matrimonială diferită de cea urmată de mare parte dintre regiunile din vestul și centrul Europei. Aici, un aristocrat prefera să-și mărite una sau două fiice pentru a stabili alianțe și a-și asigura poziția socială, iar celelalte fie rămâneau în casa tatălui, fie luau drumul mănăstirii.¹⁷

---

¹⁵ Ștefan Greceanu, *Genealogiile documentate ale familiilor boierești*, Socec, București, 1911, vol. II, p. 132, documentul din 27 decembrie 1814.

¹⁶ DANIC, Fond Achiziții Noi, CLXXVIII/2, documentul din 20 decembrie 1714.

¹⁷ Olwen Hufton, „Le travail et la famille”, în *Histoire des femmes en Occident*, vol. III (volum coordonat de Arlette Farge și Natalie Zemon Davis), Plon, Paris, 1991, p. 39. Pentru politica matrimonială urmată de boierii români, vezi studiul nostru „Familie și Societate în Țara Românească (sec. XVII)”, în *SMIM*, vol. XX, 2002, pp. 89 – 114.

Eforturile celor doi părinți sunt necesare în ducerea la bun sfârșit a acestei misiuni, dar constituirea unui trusou rămâne o activitate exclusiv feminină. Una din îndeletnicirile femeilor de zi cu zi era de a țese, coase și broda. Anton Maria Del Chiaro povestește la începutul secolului al XVII-lea că în mai toate bordeiele se aflau războaie de țesut. În casele boierești, jupânesele au pe lângă ele roabe țigănci și slujnice, cu ajutorul cărora țes și brodează mai tot timpul, excepție făcând ziua de vineri, când în toată țara acul este lăsat deoparte pentru a nu supăra pe Sfânta Vineri.¹⁸ Veșmintele și lenjeria, care fac parte obligatoriu din zestrea unei fete, sunt țesute în casă de fiică cu ajutorul mamei ei sau al celorlalte surori. Pentru a sesiza mai bine contribuția femeii la alcătuirea propriei sale zestre, să vedem care îi era structura: bijuterii, rânduiala hainelor, argintăria, rânduiala așternutului, rânduiala mesei, dobitoace și pământ. După cum vedem, primele cinci părți se referă direct la corpul femeii și la activitatea ei în cadrul menajului. Astfel, fata pleacă din casa părinților cu hainele și bijuteriile ei, dar și cu ustensilele necesare unei bune gospodine. Cantitatea și calitatea acestora vor fi în raport cu bogăția și prestigiul social al familiei. Pentru o fată de boier sau de negustor, bijuteriile sunt numeroase și toate din aur masiv. Rubinele, smaraldele, diamantele, mărgăritarele decorează din plin nu numai inelele, brățările sau cerceii, ci și nasturii rochiilor, șireturile, brăiele, ișlicele. Rochiile sunt confecționate din stofele aflate la modă și aduse de cele mai multe ori din Imperiul otoman, dar și de la Veneția și chiar Londra. După ce au fost croite după dimensiunile fetei, mama și fiica se

---

¹⁸ *Călători străini despre țările române*, vol. VIII, volum îngrijit de Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, Editura Academiei Române, București, 1983, p. 380.

ocupă de ornamentarea lor. Astfel diferite broderii cu fir de aur și argint sunt cusute pe poale, gulerele sunt bătute cu pietre prețioase sau cu blănuri de samur, jder sau sangeap. De asemenea iile și basmalele sunt înfrumusețate cu broderii din fire de mătase sau chiar cu fire din aur sau argint. Lenjeria presupunea de asemenea o muncă de durată. Acest lucru e dovedit de numărul mare de perne, cearșafuri, prosoape și servete, plăpumi, scoarțe și covoare prezente într-o foaie de zestre. Toate acestea sunt țesute și decorate cu grijă și deseori modelul folosit este descris în foaia de zestre pentru a pune în valoare nu numai frumusețea lor, ci și valoarea pe care au căpătat-o. Un cearșaf cusut și „umplut” cu mătase are o valoare mult mai mare decât unul fără nici un fel de ornament. În el s-au investit mai mulți bani, dar și mai multă muncă. Așadar mama și fiica ei petrec o mare parte din timp împreună pentru a țese și broda toate acestea. Totodată fata este însoțită și de ustensilele necesare în noua bucătărie, de la nelipsitele cești de cafea și lingurița de dulceață și până la pirostria și marea căldare. Trusoul reflectă „la place sociale d’une femme, signe aussi de sa féminité”.¹⁹

O fată săracă nu va primi niciodată o asemenea zestre. În primul rând că numărul obiectelor va fi simțitor redus, ca și calitatea lor. Sau ele vor fi convertite în bani ori pământ, valori pe care părinții le au la îndemână. Acest lucru reflectă sărăcia și mai ales disperarea în fața unei atare situații când, spre a evita celibatul prelungit al unei copile, preferă să recurgă la fărâmițarea propriului patrimoniu. Vlad Ușurelul din județul Sac promite ginerelui său, popa Andrei, la logodnă următoarea zestre: „una rochie de șamalagea taleri 9, bani 90, una dulamă

---

¹⁹ Agnès Fine, „A propos du trousseau: Une culture féminine ?” în *Une histoire des femmes est-elle possible ?*, p. 164.

de șamalagea taleri 46, un bou". O zestre infimă, dar pe care soția lui, Rada, rămasă văduvă, n-o poate onora și, din acest motiv, este obligată să cedeze 6 stânjeni din moșia și așa mică.²⁰ Alteori, obiectele ce țin de corpul femeii sunt și mai neînsemnate. „O pereche de călțuni, o zăvelcă încrețită, 3 cămăși și 6 zăvelci înguste”, iată ce primește Ilinca de la tatăl ei, Petre Nebunul.²¹

Căsătoria fără zestre se realizează cu greu. Aflate în sărăcie, familiile încearcă să-și pună fiicele la stăpân, simbria urmând a fi convertită în zestre. Contractul între cele două părți se stabilește oral și prevede înzestrarea și măritarea slujnicei după un „obraz” de același rang și condiție socială. În realitate, fără un contract scris, fără stabilirea precisă a sarcinilor slujnicei și a îndatoririlor stăpânului, fata este lăsată la bunul plac al stăpânului. Pentru a-și găsi o slujbă, fetele părăsesc mediul rural și se îndreaptă spre orașe și târguri, zone des populate cu boieri, negustori și meșteșugari și unde cererea pentru astfel de servicii ocupă un loc important. Angajarea se face mai ales pe baza unei recomandări venite din partea prietenilor sau a rudelor și implică și o perioadă de probă care merge de la două săptămâni la câteva luni. Bunul renume joacă de asemenea un rol important în găsirea unui stăpân. Casele de negustori și meșteșugari țin foarte mult la cinstea și reputația lor, așadar se evită angajarea unor fete cu proastă reputație tocmai pentru a se proteja de eventualele zvonuri și bârfe. Iată cum procedează Petre Croitorul, mic meșteșugar din București. La insistențele mamei, el o angajează pe Zoița ca slujnică în casă, dar după două săptămâni, când află că fata

---

²⁰ Documentul din 11 ianuarie 1790, în *Arhivele Olteniei*, 1938, nr. 95 – 100, pp. 321 – 322.

²¹ Al Ștefulescu, *Gorjul istoric și pitoresc*, Târgu-Jiu, 1934, p. 136, documentul din 2 ianuarie 1769.

are „proastă politie și defăimare” și umblă „pe la locuri necuvioase” o aruncă în uliță, de teamă „să nu fie vreo necinste la casa lui”. În aceste condiții, fata își găsește refugiul la „cârciuma lui Gheorghe” și pe la „alte părți necuvioase”, cu alte cuvinte, își reia viața de prostituată, singura cale posibilă de a supraviețui.²²

Munca unei tinere este grea și de lungă durată și presupune executarea tuturor sarcinilor domestice, de la adusul apei și până la prepararea hranei de zi cu zi. Îndeplinirea acestora nu-i garantează fetei și zestrea promisă cu ani în urmă la angajare. Șapte ani înseamnă foarte mult pentru o fată aflată departe de familie. Piedicile și tentațiile sunt foarte mari. Intrată în lumea servitorilor, ea își poate pierde virginitatea foarte ușor, datorită mediului asociat deseori cu desfrâul. Totodată, stăpânul reprezintă un real pericol pentru tânăra slujnică. Raporturile dintre cei doi sunt inegale încă de la început, iar servitutea femeii accentuează acest tip de relație. Între sărăcie, nesiguranță și poziția de amantă a stăpânului, ea alege deseori cea de-a doua soluție.

Zestrea o urmează pe fată în noua familie. Dar aceasta nu-i aparține de fapt, soțul fiind cel care se ocupă de administrarea și uzufructul acesteia. Dar acesta nu are dreptul s-o vândă, nici s-o pună zălog, nici s-o înstrăineze sub diferite pretexte. De asemenea, zestrea soției este apărută de creditorii soțului sau de confiscările survenite ca urmare a unei sancțiuni penale.

Virginitate și dezonoare. Alături de zestre, fata mai are încă un lucru de preț care este oferit familiei soțului: fecioria ei. Pierderea virginității este aspru sancționată de către soțul

---

²² Biblioteca Academiei Române (în continuare BAR), mss. 3933, f. 135v – 136.

dezonorat. Societatea tradițională ortodoxă valorizează puritatea sexuală feminină, dar insistă foarte puțin asupra celei masculine. Totodată, onoarea feminină se conturează de cele mai multe ori în jurul purității sexuale a fetei și păstrarea fidelității conjugale a femeii măritate, pe când onoarea masculină are cu totul alte criterii de definire.²³ O femeie trebuie să fie fecioară în noaptea nunții. Semnele fecioriei ei, cămașa de noapte pătată cu sânge, erau arătate celor care participaseră la celebrarea căsătoriei lor.²⁴ Virginitatea unei femei este o „ofrandă” a cinstei oferită de familia fetei familiei bărbatului. Ea este totodată privită ca o formă de respect față de noua familie. De aici dreptul soțului de a divorța de soția impură, dreptul familiei sale de a pune în scenă un întreg ritual de expulzare, dorința de răzbunare pentru dezonoarea adusă. Ritualul pus în practică de soțul dezonorat este descris cu lux de amănunte de către Dimitrie Cantemir,²⁵ dar el este găsit și în documentele vremii. În funcție de regiunea din care

---

²³ Asupra acestei probleme vezi J. Pitt-Rivers, *Anthropologie de l'honneur*, Paris, Hachette, 1997 și J. G. Peristiany (volum coordonat de), *Honour and Shame. The Values of Mediterranean Society*, Chicago University Press, Chicago, 1966.

²⁴ Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, Minerva, București, 1973, p. 244. În practică se vorbește de semnele fecioriei, aceleași ca și la Cantemir, numai în cazurile de seducție și abandon. Nu știm dacă obiceiul descris era răspândit și câtă importanță i se acorda.

²⁵ *Ibidem*, pp. 244–245. Iată descrierea oferită de Cantemir: „dacă fiica lor s-a făcut de ocară din pricina unei împreunări neîngăduite, mirele își adună a doua zi prietenii apropiați, cărora le arată că și-a găsit mireasa spurcată (cu aceste cuvinte numesc ei femeile necinstite). Aceștia aduc pentru ea cea mai proastă căruță și, cu hamuri rupte silesc cu bătaia să-și ducă înapoi acasă, ca pe o curvă, fiica așezată în căruță.”. Vezi și ritualurile descrise de Martine Ségalen, *Amours et mariages de l'ancienne France*, Paris, Berger-Levrault, 1981 și J. Le Goff, J. C. Schmitt (coordonatori), *Le charivari*, Paris, EHESS, 1981.

cuplul provine, ritualul este pus în scenă urmând mai mult sau mai puțin scenariul oferit de Cantemir. Astfel în iulie 1792, Florea din județul Argeș își expulzează soția după ce timp de 10 zile „ar fi băgat-o în lanț de gât și în fiare ...bătând-o în toate zilele de moarte ca pe hoți și înfricoșând-o că va să o împuște de nu-i va spune un nume de om cu care au păcăuit”. Ritualul este regizat pentru privirile celorlalți, „au pus-o pe un cal șchiop și au trimis-o la trei săptămâni acasă cu multe hule și vorbe proaste”.²⁶ Chiar dacă acordă separarea pentru o astfel de vină, legea ecleziastică nu este totuși de acord cu confiscarea zestrei, considerând că soțul și-a păstrat soția trei săptămâni în loc s-o alunge imediat.²⁷

O relație între tinerii aceleiași comunități se desfășoară sub ochii parohiei și este un lucru cât se poate de normal. Dacă relația depășește pragul admis al sexualității, comunitatea privește, dezaprobă, șușotește pe la colțuri, fără să intervină în mod direct. Dar odată ce relația se transferă în spațiul public al justiției, satul și mahalaua au toată libertatea de a „judeca”, „discuta” raporturile dintre cei doi actori, de a stigmatiza anumite conduite, de a face și desface reputațiile. Uneori chiar puterea le-o cere, atunci când, prin cartea de blestem, mitropolitul le impune exprimarea unei opinii cu privire la reputația și comportamentul celor doi actori sociali prinși în jocul seducției. Când o fată sedusă și abandonată încearcă să obțină punerea în practică a promisiunilor exprimate de

---

²⁶ DANIC, mss. 143, f. 125 – 130. Documentul a fost publicat și de V. A. Urechia, *Istoria românilor*, vol. V (1786 - 1800), București, 1893, pp. 20 – 21.

²⁷ *Îndreptarea legii*, glava 218, p. 225; vezi și Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 245. În Moldova, cutuma este mult mai riguroasă și impune atât confiscarea zestrei cât și obligația părinților de a restitui ginerelui dezonorat toate cheltuielile de nuntă.

bărbat, observăm cum mai multe imagini ale feminității se construiesc de-a lungul unui proces lung și costisitor. Vina deflorării aparține în exclusivitate fetei și familiei sale. Onoarea fetei este terfelită pe ulițele satului, purtată din gură în gură de vecinii mahalagii, discutată, analizată, disecată la cârciumă. Din acel moment ea va fi o fată „cu ponos”, „cu nume și zvon”, „stricată”, „ca o curvă”. Ea va fi asociată cu o femeie ușoară, oricând gata să răspundă și altor bărbați.

Printr-un proces, părinții încearcă să obțină cel puțin un ajutor material, un preț al virginității. Dar rezultatul unui proces de seducție nu va schimba cu nimic reputația fetei, stigmatul păcatului va rămâne pentru totdeauna. Șansa de a se căsători cu altcineva scade considerabil, din acest motiv fata și părinții ei insistă pe o despăgubire materială cât mai mare care prin cuantumul ei să atragă totuși pe cineva. Pierderea unui astfel de proces aduce cu sine nu numai pierderea unor recompense materiale, dar și defăimarea fetei și a neamului ei: „să rămâie fata lor ca o curvă”, sună sentința mitropolitului în procesul dintre Maria, fata și Pavel, flăcăul din Izvoare, județul Vlașca.²⁸ Cazurile încheiate cu o căsătorie sunt destul de puține, dar și în această situație mitropolitul trebuie să intervină și să ceară angajamentul scris al soțului. Acesta trebuie să promită că niciodată nu-i va reproșa soției această căsătorie „mediată” sau că și-a pierdut virginitatea înaintea căsătoriei.

Onoarea bărbatului are de suferit numai atunci când ocupă o poziție socială diferită de cea a acuzatoarei sau atunci când are un renume în comunitate. O plângere este precedată de zvonurile și bârfele care circulau în parohie pe seama legăturii amoroase existente între cei doi acuzați. Uneori, chiar femeia lansa aceste zvonuri pentru a-l șantaja pe acuzat în speranța

---

²⁸ BAR, mss. 638, f. 151.

că, de rușinea lumii, acesta nu va ajunge la un proces și va continua s-o întrețină. Astfel, Ilinca din mahalaua Poarta Târgului de afară, prostituată renumită, profită de relația ei cu Andronie vameșul pentru a stoarce de la acesta cât mai mulți bani. „Ca să nu mai categorisească numele pârâtului, fiind om cinstit”, mitropolitul îi recomandă să-i dea femeii ceva bani. Dar aceasta nu are de gând să renunțe atât de ușor și dă altă jalbă, știind bine că Andronie ține foarte mult la reputația lui. Așadar, „cunoscându-l cu putere de chiverniseală și om cinstit, socotise ia că cu acest fel de pornire îl va înfricoșa de a-i da oricât îi va cere dă cheltuială ca să nu-și strice ipolipsitul”.²⁹ Arghira din București este și mai insistentă. Prostituată ca și tovarășa ei, Arghira îl târăște pe la judecăți pe Ispas ciubucar acuzându-l de seducție și îngrecare. Respinsă la mitropolie, femeia persistă, fiind în toate zilele la prăvălia ciubucarului, strigându-i vorbe de ocară în auzul tuturor celorlalți prăvăliași. Ba mai mult, aflând ea că bărbatul s-a căsătorit, se prezintă la casa acestuia și „l-au necinstit cu feluri de ocări nesuferite, făcându-l de rizil în mijlocul neguțătorilor în uliță, căutându-l și pân prăvălie și încă cu mare strigare întru auzul și al soții lui și a mușteriiilor dimprejur”. De rușine, Ispas s-a ascuns, dar scandalul i-a provocat mare netraie cu soția. Scopul Arghirei rămâne același „socotind pârâta că cu acest fel de pornire îl va înfricoșa pă jăluitoare de a-i da oricât îi va cere de cheltuială ca să nu-și strice ipolipsitul”.³⁰ Negustorii și meșteșugarii cu o oarecare bunăstare materială nu se pot căsători cu astfel de femei sărace care au practicat prostituția, tocmai pentru că onoarea lor ar avea de suferit. În același timp, un asemenea scandal are efecte negative asupra reputației

²⁹ BAR, mss. 3934, f. 8v – 9v, documentul din 3 martie 1802.

³⁰ BAR, mss. 3934, f. 70 – 71v, documentul din 17 iulie 1803.

lor în parohie, în „breasla” de care aparțin, asupra clientelei. De aceea, aceștia încearcă să evite folosirea justiției pentru rezolvarea unor astfel de probleme și fie preferă o relație cât mai ascunsă de privirile tuturor, fie ajung la învoială cu femeia, fără a mai urma calea dezonorantă a justiției.

Femeia în familia soțului. Împărțirea sarcinilor în cadrul menajului implică nu numai complementaritate, dar și subordonare.³¹ De asemenea trebuie să se țină seama și de valorile și simbolurile care sunt atașate fiecărei sarcini, feminină sau masculină. În societatea evului mediu românesc fiecare soț are un loc bine determinat în cadrul menajului. Bărbatul trebuie să asigure un acoperiș deasupra capului pentru el, soție și copiii care vor veni, să plătească dăjdiile către domnie, să răspundă în fața comunității pentru faptele familiei sale. La sfârșitul ospățului de nuntă, capul femeii este acoperit cu un văl alb, „semnul femeilor măritate”. Din acel moment fata intră într-o nouă etapă a vieții și primește importante responsabilități în cadrul noii sale familii. Femeia măritată administrează gospodăria, conduce armata de slugi (în cadrul familiilor boierești), se ocupă de creșterea și educarea copiilor, păzește focul din vatră atunci când soțul este plecat. Acest statut este recunoscut în mod simbolic prin gestul soțului de a înmâna „cheile sipetelor...și al caselor și al pivnițelor”. Toate aceste chei sunt purtate la cingătoare, semn al femeii măritate și gospodine.³² Ea muncește în cadrul propriei sale gospodării,

---

³¹ Martine Ségalen, *Mari et femme dans la société paysanne*, Flammarion, Paris, 1980, p. 125–129; Cécile Dauphin *et alii*, „Culture et pouvoir des femmes”, *art. cit.*, pp. 275 – 276

³² *Călători străini despre Țările Românei*, VI, volum întocmit de Paul Cernovodeanu, Maria Magdalena Alexandrescu Dersca Bulgaru, Maria Holban, Editura Academiei Române, București, 1981, p. 123 și 211.

în timp ce bărbatul pleacă pentru „a se chivernisi”. Plecarea soțului presupune încrederea nu numai în fidelitatea conjugală, dar și în capacitatea economică și organizatorică a soției care trebuie să administreze cu chibzuială banii trimiși din când în când. Dacă cuplul nu are veniturile necesare unei existențe minime, femeia poate intra în slujbă, fie ca servitoare, fie ca doică într-una din casele înstărite din jur. O situație ingrată, totuși, căci soțul este mai tot timpul suspicios în ceea ce privește fidelitatea conjugală a soției. Bănuiala că s-a lăsat antrenată într-o serie de relații extraconjugale, îl determină pe bărbat să refuze paternitatea copiilor născuți în această perioadă. Soțiile de meșteșugari și negustori își ajută soții în atelier sau în prăvălie, iar soția cârciumarului sau a hangiuului chiar se ocupă activ cu vânzarea vinului și cu prepararea mâncărilor pentru clienți.

Inversarea rolurilor nu convine nimănui, nici bărbatului, dar nici comunității. Satul întreg vine să depună mărturie împotriva Chivei din Slom, județul Prahova care a renunțat la războiul de țesut pentru masa din cârciumă: „cămăși copiilor sau bărbatului n-au făcut, ci tot tată-său îi chivernisește și el iaste om casnic și bun, iar Chiva iaste cu patima beții foarte împresurată și din pricina beției are și alte năravuri, adică curvie și hoție”. Ba mai mult, soțul umblă din cârciumă în cârciumă după ea pentru a o aduce acasă și pentru a-i plăti datoriile. Comportamentul unei astfel de femei aduce inevitabila ruină și dezonoarea familiei. Îndepărtarea ei este firească atât pentru soț, cât și pentru cei din parohie, din moment ce nu este capabilă să-și îndeplinească atribuțiile ce reveneau.³³

Construcția socială a raporturilor dintre bărbați și femei aparține lumii masculine. Imaginea bărbatului dominant și a

---

³³ D. Stănescu, *Viața religioasă la români și influența ei asupra vieții publice*, București, 1906, pp. 444–449.

femeii dominate și supuse s-a impus și în cultura română ortodoxă, Biserica jucând un rol important în perpetuarea până în ziua de azi a acestei imagini stereotipe. O femeie se află în prima parte a vieții sub ascultarea taților sau a fraților, apoi sub ascultarea soților. În caz de văduvie, ea revine în propria familie, unde trebuie să se supună din nou taților sau fraților. Revolta împotriva acestei dominații nu există, iar starea de inferioritate devine deseori o armă redutabilă în lupta împotriva lumii masculine. Iat-o pe Maria din Drăgănești, județul Ilfov, bătută cu cruzime de soțul ei, dar care nu-și părăsește casa considerând că trebuie să se supună și să-și asculte soțul în toate, „ia deocamdată au suferit, socotind ca să-i dea soțului ei cuviincioasă ascultare ca unui bărbat”.³⁴ Bărbatul, la rândul lui consideră că are drept de viață și de moarte asupra soției sale, că timpul ei îi aparține, că trupul ei îi aparține, că viața ei îi aparține. Apostrofat că-și bate nevasta, Stan din Satul Nou, județul Ialomița, răspunde că „până acum puțin au bătut-o, iar de acum înainte va să o bată până o va omorî de tot, căci iaste muerea lui și n-are nimenea treabă cu dânsa”³⁵ sau Mușat săpunarul din mahalaua Vergului care cere despărțire de soția lui pentru că „n-au fost numita următoare după voia mea”.³⁶ Acest discurs apare constant în condica de la Mitropolie ca unul din principalele motive de divorț, asociat de regulă și cu alte devieri de comportament ce nu țin de conduita unei femei măritate. De altfel, superioritatea bărbatului și inferioritatea femeii este subliniată de mitropolitul țării ori de câte ori are prilejul. În astfel de cazuri în care bestialitatea și cruzimea sunt clare, discursul mitropolitului este de conciliere a celor

---

³⁴ *Ibidem*, p. 405.

³⁵ *Ibidem*, p. 408.

³⁶ BAR, mss. 637, f. 186v.

două părți cerând întotdeauna femeii să se supună, să-și asculte și să-și urmeze soțul. Mitropolitul Neofit (1737-1762) o sfătuiește pe Maria Băjescu următoarele: „ci mi-au zis ca să-l ascult și să-i dau cinste ca unui stăpân și să nu-l mai îmbăl, nici să-l ocărăsc și să-l am în dragoste după cum zice Dumnezeu”. Mitropolitul, adeptul înverșunat al căsătoriei, nu poate de altfel accepta un divorț chiar dacă soțul, mare boier, umbla beat zi și noapte cu chef de certă alergându-și soția și slugile cu sabia prin casă.³⁷

Dar să ascultăm discursul mitropolitului la începutul unei cărți de despărțire acordate lui Marin din Cândești părăsit de soție de trei ani. De fapt, acest motiv dă naștere discursului care oferă informații asupra rolului femeii și asupra raporturilor dintre cei doi soți în cadrul menajului. Iată cum sună: „Muerea s-au dat de Dumnezeu omului spre ajutor lui și pentru aceia împreună după nuntă să face tot un trup și n-are voie ia fără dă știrea bărbatului său măcar a să mișca din casă afară și a să depărta fără de știrea lui”.³⁸ Dacă acest discurs aparține Bisericii care are tot interesul să păstreze și să păzească sfânta legătură a căsătoriei, prin menținerea femeii într-o poziție de inferioritate, să ascultăm și discursul unui reprezentant al masculinității care trasează încă din ajunul căsătoriei locul și rolul femeii în familia sa. Dar de ce a fost nevoie de astfel de precizări? Care sunt cauzele care l-au produs? La 21 iulie 1798, Petre cojocar este acuzat de seducție și abandon. Timp de câțiva ani, el a trăit în concubinaj cu Catrina, fiica lui Hristea căpitan din mahalaua Scaunelor, iar acum refuză s-o ia de nevastă. Învoiala dintre cele două părți, bărbatul și părinții fetei, cuprinde și o serie de condiții impuse fetei de către soțul

---

³⁷ DANIC, mss. 139, f. 209 – 210, documentul din 25 mai 1739.

³⁸ BAR, mss. 634, f. 30v, documentul 1 februarie 1768.

ei, condiții la care au consimțit atât părinții, cât și viitoarea nevestă. Astfel Petre se angaja să se căsătorească cu Catrina dacă aceasta respecta „așezământul cum să să urmeze petrecerea traiului lor”. Acest așezământ prevedea atât valoarea dotei cerute, cât și o serie de reguli de conduită. Cuplul va locui singur, fără a fi deranjat de socri sau de către cumnați, orice vizită din partea acestora trebuia anunțată și nu se putea face decât cu acordul bărbatului, „și eu și soția mea (este vorba de părinții fetei) sau alte fete ale mele ori rude fără știrea și voia lui să nu mergem la el acasă-și, ci numai când vom fi pohtiți”. Soția nu avea voie să-și părăsească domiciliul conjugal sub nici un pretext, nici măcar să-și viziteze părinții dacă nu primise acordul soțului. În același timp, ea trebuia să se mulțumească cu ceea ce i se oferea și nu trebuia să ceară mai mult de atât. Ba mai mult, ea trebuia să se dovedească „păstrătoare, iar nu risipitoare spre vreo pagubă”. El se angaja că va trăi bine cu soția, „uniți în dragoste”, că va avea grijă să-i aducă toate cele trebuincioase pentru a evita traiul rău și gura lumii.³⁹ Gospodăria poate fi privită ca spațiu feminin datorită sarcinilor domestice atribuite femeii, dar și pentru că devine, prin intermediul Bisericii și al lumii masculine, un spațiu de reclusiune. Cele două opinii prezentate mai sus par a fi mai curând deziderate decât „norme” impuse tuturor femeilor, urmărindu-se cu strictețe respectarea lor. Femeia recunoaște superioritatea și autoritatea bărbatului, dar între recunoaștere și supunere există un câmp de acțiune ușor manevrabil. Interiorul aparține femeii, iar exteriorul revine bărbatului. O femeie căsătorită trebuie să rămână în interior pentru a se dedica muncilor casnice și educației copiilor, dar și pentru că gospodăria apare ca un spațiu de protecție merit

---

³⁹ BAR, mss. 4042, f. 149 – 149.

să asigure păstrarea și apărarea reputației familiei. Spațiul exterior se definește ca spațiu masculin datorită activităților care îi sunt atribuite: politice, comerciale, economice, etc. În fapt, aceste frontiere au mai degrabă un caracter simbolic și sunt accentuate sau trecute sub tăcere în funcție de persoana care le folosește. În documente, femeia apare prinsă într-o largă rețea de sociabilitate și tot timpul prezentă, alături de bărbați, în spațiul public: merge la apă, la biserică, în uliță să discute cu vecinele, la munca câmpului, la hora din zilele de sărbătoare, chiar la departamentele de judecată. Nu are voie să pătrundă în spațiile exclusiv masculine (viața politică sau ierarhia ecleziastică, de exemplu) sau în cele asociate cu desfrâul. Astfel, *Îndreptarea legii* stabilește foarte clar care sunt acele spații, în ce condiții femeia este pedepsită și care este statutul ei în raport cu spațiile pe care le frecventează. Fără acordul soțului, soția nu are voie să meargă la baia publică, la cârciumă, la sărbătorile publice, oriunde aiurea. Pentru toate acestea se impune acordul soțului. În același timp, aceste locuri sunt asociate cu desfrâul și prostituția. Cu sau fără acordul bărbatului, o femeie găsită în astfel de locuri riscă să fie pedepsită și bărbatul primește dreptul de a se separa. Acordul lui implică de asemenea prostituția, el fiind asociat cu proxenetul.⁴⁰

Pe lângă îndeplinirea obligațiilor casnice, soției i se cere respectarea cu strictețe a cinstei familiei în care a intrat și a reputației soțului ei. În procesele de divorț, unii bărbați reclamă cu insistență faptul că soția „nu și-a purtat cinstea cum trebuia”. Bărbații căsătoriți sunt interesați de două lucruri: eficacitate economică și păstrarea fidelității conjugale. Incapacitatea fizică a unei femei este o mare problemă pentru un cuplu din

---

⁴⁰ *Îndreptarea legii*, glava 214, p. 221.

secolul al XVIII-lea. Boala atrage după sine stagnarea menajului din punct de vedere economic și uneori chiar ruina. Femeia are nevoie de ajutorul masculin pentru a supraviețui, bărbatul are nevoie în schimb de o femeie sănătoasă și bună gospodină care să-i întrețină casă și să asigure perpetuarea neamului. Când femeia nu corespunde acestor minime cerințe, el nu cere decât îndepărtarea „mădularului bolnav” pentru a găsi pe cineva corespunzător cerințelor sale. Așadar bărbatul poate cere divorțul și chiar îl poate obține fără prea mari eforturi atunci când soția este bolnavă, deci în imposibilitatea de a conduce gospodăria, dar și de a asigura continuarea neamului prin procreație.

Curvia și umbletele soției pe la cârciumi aduc dezonoare pentru un soț incapabil să-și stăpânească femeia. Așadar soțul incapabil să-și stăpânească soția va fi la fel de incapabil să-și conducă gospodăria. Mahalagiii clevetesc pe seama lui și chiar îl sfătuiesc să ia atitudine. Oameni de cinste l-au sfătuit de nenumărate ori pe soțul Mariei s-o lase că prea a umblat când cu nemții, când cu alții de prin mahala, ba a prins-o și straja de câteva ori. Insistențele și sfaturile clericilor nu-i pot schimba hotărârea cu nici un chip, onoarea îi cerea separarea de o femeie cu o proastă reputație.⁴¹ Lipsa copiilor îi dă dreptul bărbatului să renunțe și mai ușor la o astfel de femeie și chiar judecătorii recunosc că „în vreme ce neavând copii nu are pentru ce să sufere defăimarea oamenilor fiind el om de cinste și cu chiverniseală”.⁴² Așadar infidelitatea conjugală și comportamentul desfrânat îl îndreptățesc pe bărbat să ceară separarea, deoarece puritatea sexuală a femeii și buna sa conduită reprezintă onoarea familiei. Fidelitatea conjugală este

---

⁴¹ DANIC, mss. 140, f. 140v – 141, 17 februarie 1794.

⁴² DANIC, mss. 143, f. 103v – 104v, 4 martie 1793.

legată totodată și de o descendență legitimă. Infidelitatea poate naște bănuieli în jurul legitimității copiilor născuți, asupra dreptului lor de a participa la transmiterea patrimoniului patern.

Soție de prăvăliaș, meșteșugar sau negustor, preot sau mic boier, femeia este totodată personajul central și figură vulnerabilă în mersul „afacerilor” soțului.⁴³ Ea este ținta spre care se îndreaptă bârfele din parohie și o găsim adesea prinsă în vârtejul zvonurilor care circulă în comunitate. Sătenii și mahalagii merg și mai departe cu precizările pe care le fac cu privire la sancționarea unui comportament sau altul. Prinsă de soțul ei dansând într-un sat alăturat împreună cu amantul, Anca este adusă și plimbată pe ulițe satului spre a fi văzută. Ceea ce a reținut unul dintre săteni are o importanță deosebită. Totodată mărturia lui relevă concepția unui țăran simplu asupra locului ocupat de fiecare în societate. Anca este căsătorită și ca atare trebuie să aibă atât înfățișarea, cât și statutul unei femei măritate. Grav este că și-a părăsit soțul și casa, dar și mai grav este că ea s-a prins în horă ca fata mare, cu capul descoperit:⁴⁴ „au găsit-o la Tingani jucând în horă fată mare și așa cu cosițe au adus-o la Cățel de au văzut-o toți oamenii câți s-au aflat șăzători la Cățel”. Mărturia lui este susținută și semnată și de ceilalți săteni. Un lucru este însă de semnalat, plimbarea soției prin sat este pusă în scenă de soțul care se va folosi de ea la momentul oportun. Sătenii au păstrat această imagine a femeii măritate comportându-se ca o fată mare și au povestit la judecată ceea ce își aminteau mai bine.⁴⁵

---

⁴³ Arlette Farge, *La vie fragile. Violence, pouvoirs et solidarité à Paris au XVIIIe siècle*, Hachette, Paris, 1986, p. 135.

⁴⁴ Capul descoperit și părul prins în cosițe apar și la Del Chiaro ca simbol al fetei nemăritate. *Călători străini*, vol. VIII, p. 376.

⁴⁵ BAR, mss. 634, f. 116v – 119v, 20 ianuarie 1767.

Observăm așadar solidarizarea comunității împotriva soției care nu-și îndeplinește atribuțiile conjugale. Vecinii își exprimă solidaritatea cu soțul înșelat, nemulțumirea și chiar agresivitatea în fața unei femei care își neglijează sistematic atribuțiile și ia locul bărbatului la cârciumă sau în alte locuri populate mai ales de bărbați.

Dar vecinii sunt solidari și cu o femeie care suferă. Ei intervin în favoarea ei în timp de pace și îi sunt martori fideli în timpul procesului. Un bărbat bețiv, bătauș, împătimit al jocurilor de noroc naște compasiuni și solidarități în jurul femeii obligate să suporte comportamentul agresiv al unui astfel de om. Solidarizarea este aproape necesară pentru că atitudinea bărbatului perturbă chiar liniștea parohiei. Țipetele, bătăile și înjurăturile se petrec sub ochii lor, în curte, în uliță sau la cârciumă cerând insistent intervenția celorlalți. Uneori bărbatul „aruncă pistoale noaptea pă la trei ceasuri și-și bate nevasta”,⁴⁶ altelei sătenii sunt treziți de strigăte îngrozitoare de „hoții, hoții”. Speriați, sătenii din Poienari, județul Mușcel ies să vadă ce se întâmplă și sunt obligați să intervină pentru că Mincu Roșca își alerga nevasta cu toporul pe ulițele satului. Țipetele femeii în noapte pot fi considerate ca un apel la solidaritate. Apariția sătenilor îi schimbă planurile, devenind periculos pentru viața celorlalți.⁴⁷ Scandalul devine un spectacol la care cei din jur sunt invitați să participe. Vecinii se anunță între ei, notabilitățile locale sunt și ele puse la curent cu o repeziciune uluitoare. Ajutorul lor este cerut cu insistență.

---

⁴⁶ DANIC, mss. 140, f. 46 – 47.

⁴⁷ DANIC, Fond Mitropolia Țării Românești, CCCLXXVIII/1. Vezi și Constanța Ghițulescu, „Spațiul public/ Spațiul privat. Țara Românească la 1800”, în *Studii și materiale de istorie modernă*, vol. XIII, 1999, pp. 3-17.

Capacitatea juridică a femeii. Femeia are în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea capacitate juridică deplină. În procesele de divorț, de seducție, de viol sau de recuperare a zestrei ea se prezintă singură și încearcă să-și apere interesele. Ea are dreptul să dea jalbă către domn sau mitropolit, să se apere de acuzațiile care i se aduc, să-și prezinte martorii și probele. De asemenea, pricina nu se poate judeca în absența ei, prezența femeii în fața instanței fiind la fel de necesară ca și cea a bărbatului. Uneori ea este însoțită în instanță de una din rudele sale, tată, mamă, frate, unchi. Dar ei constituie de cele mai multe ori partea păgubită care își apără drepturile. De pildă, o văduvă săracă dă jalbă pentru fiica ei care a fost sedusă și abandonată, cerând de fapt să i se facă ei dreptate și să se găsească o soluție pentru a scăpa de rușinea prin care trece și mai ales să o înzestreze acuzatul pe numita fată „că e păcat, doamne, ca eu ticăloasa să rămân cu fata pe prispă nemăritată și cu ponos”.

Construcția socială a unei imagini defavorabile femeii, ca fiind slabă fizic și intelectual, apare atât la nivelul legislației în vigoare, cât și la nivelul discursului. Pravila recomandă judecătorilor să se aplice femeii aflate în fața instanței un tratament mai blând datorită „neputinții și slăbiciunii firii”, din acest motiv „mai puțin se vor certa muerile decât bărbații la greșalele ce vor face.” De asemenea „de vreme ce iaste mai proastă și mai lesne spre cădere (în păcat) decât bărbatul” se recomandă o mai mare indulgență din partea judecătorilor.⁴⁸ Milă și indulgență din partea judecătorilor nu prea există în practică. Pentru că aceeași Prăvilă dă voie și chiar recomandă bărbatului să-și bată nevasta. Potrivit glavei 185, bărbatul are dreptul să-și bată femeia când va fi cu „vină micșoară”, ori de

---

⁴⁸ *Îndreptarea legii*, glava 364, p. 343 și glava 211, p. 217.

câte ori vrea. El poate folosi palma și pumnul, pentru că nu intră sub incidența legii, chiar „de o ară bate cât de mult și de des”.⁴⁹ De altfel, ea merită bătută pentru că este mai aproape de bârfă și clevetire decât bărbatul și asta din cauza naturii firii ei, adică este „iute dă fire din dihonie fămăiască”, răspândește zvonuri și bârfe „după bănuiala și răutatea firii fămăiască” sau din „proastă firea fămăiască”. În descriere, ea primește următoarele calificative “muerea rea, limbută și gâlcevitoare și spornică la vorbe fără de rușinare”. Și pentru că este mai înclinată spre păcat decât bărbatul, ea trebuie supravegheată și pedepsită pentru a se îndrepta. Biserica este întotdeauna alături de bărbat în această luptă de cunoaștere și stăpânire a naturii feminine. Bătaia la tălpi și privarea de libertate este folosită și de o parte și de alta pentru a înțelepți firea femeii. Dar cu toate acestea femeia se poate apăra liber în fața instanței.⁵⁰

Apariția *vechilului de judecăți* la sfârșitul secolului al XVIII-lea nu înseamnă și micșorarea capacității juridice a femeii. El reprezintă interesele femeii mai ales în pricinile legate de zestre și proprietate. Alegerea sa se face din rândul rudelor apropiate, tatăl își poate reprezenta fiica, soțul soția, fratele sora, unchiul nepoata, dar poate fi și o persoană străină din punctul de vedere al relațiilor de rudeniei, dar care făcea practic parte din familie, fiind administratorul moșiilor.

---

⁴⁹ *Ibidem*, p. 183.

⁵⁰ Asupra capacității juridice a femeii în Italia, de exemplu, vezi mai ales Simona Cerutti, „Normes et pratiques, ou de la légitimité de leur opposition” în *Les formes de l'expérience. Une autre histoire sociale*, sub direcția lui Bernard Lepetit, Albin Michel, Paris, 1998, p. 130 și Thomas Kuhn, *Law, Family and Woman. Toward a legal anthropology of Renaissance Italy*, Press University, Chicago, Chicago, Londra, 1991, p. 212

Vechilul de judecăți poate fi considerat ca precursor al avocaților din secolul următor. Prezența sa este simțită mai ales în rândul familiilor boierești care își permit să plătească un individ care să le apere interesele în fața instanței și să-i scutească astfel de timpul pierdut. El mai este folosit și atunci când femeia vrea să tergiverseze procesul la infinit neavând nici un interes în sfârșirea pricinii.⁵¹

Amantă, prostituată, vrăjitoare. Termenul folosit pentru a desemna o amantă este cel de posednică. În *Îndreptarea legii*, termenul are sens de concubină, amantă. Dar Dionisie Eclesiarhul (1740-1820), un călugăr cronicar contemporan, îl folosește cu sensul de prostituată, în timp ce amanta poartă denumirea de țitoare și se recrutează mai ales din rândul slujnicilor.⁵² Potrivit legii, un bărbat poate avea relații cu o astfel de femeie, dar nu se poate căsători cu ea niciodată, glavele 235 și 240 prevăd imposibilitatea legitimării religioase a unei astfel de legături. Totodată un bărbat care a întreținut o astfel de legătură este supus unei pedepse canonice foarte drastice: patru ani nu are drept de împărțășanie, după care alți trei ani trebuie să mănânce post „la al noulea ceas” și să facă 250 de mătăanii. Dacă nu respectă toate acestea, pedeapsa se mărește la șapte ani și chiar 15 ani de excludere de la împărțășanie conform canonului sfântului Vasile.⁵³ Răpirea unei astfel de femei nu este pedepsită de către lege: „Nu se va

---

⁵¹ Vezi și Valentin Al. Georgescu și Ovid Sachelarie, *Judecata domnească în Țara Românească, 1611–1831*, partea a II-a, *Procedura de judecată*, Editura Academiei Române, București, 1982, pp. 112–144.

⁵² Dionisie Eclesiarhul, *Hronograf (1764-1815)*, ediție întocmită de Dumitru Bălașa și Nicolae Stoicescu, Editura Academiei Române, București, 1987, p. 54.

⁵³ *Îndreptarea legii*, pp. 230–234.

certa ca un răpitoriu cela ce va răpi pe vreo muiere curvă ce să va certa după voia judecătorului” sau „Cela ce va răpi muiere curvă cu voia ei, acela nu se va certa nicicum”. Dar dacă răpitorul unei prostituate nu plătește gloaba, care în codul de legi se ridică la 200 de taleri, atunci el este pedepsit foarte aspru cu tăierea unei mâini.⁵⁴

Concubina ocupă un loc intermediar între nevastă și prostituată. Ea este lăsată la bunul plac al bărbatului care poate concretiza relația într-o căsătorie sau o poate expulza sub pretextul reînțoarcerii la viața creștină prescrisă de biserică. Codul de legi îi este favorabil. Concubinajul este interzis – „posadnice să nu ție nimenea în casa lui” –, această legătură fiind asimilată cu prostituția. Actorii unei astfel de relații sunt și ei pedepsiți, bărbatul este exclus din sânul bisericii pe toată perioada unei astfel de relații impure. Bărbații sunt chiar sfătuiți să izgonească astfel de femei din casa lor și să nu se implice în astfel de legături.⁵⁵ Dar dacă amanta apare în interiorul unei căsătorii, lucrurile iau cu totul altă turnură. Trebuie, de asemenea făcută precizarea că mare parte a documentelor pe care le-am parcurs provin din mediul popular și din cel al micilor meseriași din Capitală. Posadnica este aspru pedepsită și în practică. Dacă un bărbat vrea să-și lase femeia cu care a trăit până atunci în concubinaj, el poate s-o facă, chiar dacă la mijloc sunt doi sau trei copii. Ba este chiar îndrumat să lase această „viață de rușine”, necreștinească și să intre în viața creștină a celor casnici prin taina căsătoriei. Se poate totuși observa că, preotul sau mitropolitul îl sfătuieste pe bărbat să concretizeze relația într-o căsătorie, dar dacă acesta refuză, nu-l poate totuși obliga. Iată-l pe Radu, logofătul de taină care după cinci ani de concubinaj o alungă pe Stana sub pretextul

---

⁵⁴ *Ibidem*, p. 263, glava 260.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 215, glava 208

că vrea să se îndrepte „de păcatul acesta al curviei” și „să-și ia soție pre lege”. În fața acestui discurs, mitropolitul Neofit decide să-și „ia soție cu Pravilă pre care va vrea”, dar nu înainte de a-și executa pedeapsa canonică impusă.⁵⁶

Lucrurile se schimbă, atunci când o femeie intervine în cadrul unei relații deja sancționate de către biserică prin taina căsătoriei. Femeia, considerată ca spărgătoare de casă este pedepsită cât se poate de aspru. În judecarea unei astfel de relații, vina aparține în întregime amantei, ea fiind cea care a tulburat nu numai liniștea unei familii ci a și păcătuit întinând taina sfântă a căsătoriei. Câteva precizări sunt totuși necesare. Cazurile din arhiva judiciară provin în marea lor majoritate din mediul popular al țăranilor, meșteșugarilor din București și cel al micilor boieri. Cele câteva zeci de documente, provenind din mediul boieresc lasă impresia că aici, la acest nivel, concubinajul este altfel perceput și valorizat. Astfel, societatea acceptă tacit o relație extraconjugală venită din partea unui bărbat, dar sancționează deseori același tip de relație pentru o femeie. Pretext pentru neînțelegerile între soți, amanta este târâtă în fața soborului unde trebuie să-și mărturisească vina de a iubi sau de a căuta protecția economică. Spargerea casei nu are sensul de diminuare a afecțiunii dintre cei doi soți, ci de dirijare a averii comune spre exterior, spre casa amantei. Soțul are, într-o astfel de situație, două familii și contribuția sa financiară la bunăstarea materială a concubinei sale crește în raport cu ceea ce revine familiei sale. Acest lucru devine și mai vizibil când ceea ce se împarte este destul de puțin. Expulzarea din comunitate constituie pedeapsa principală, deoarece se consideră că îndepărtarea ei va da posibilitatea soților să-și reia viața și să-și refacă căsnicia. Totodată, alungarea ei însemna și restabilirea ordinii interne.

---

⁵⁶ DANIC, mss. 139, f. 214v – 215, documentul din 22 noiembrie 1738.

Altădată, ea primea interdicția de nu mai reveni în localitatea respectivă. La aceasta se adăuga bătaia la tălpi în piața publică, în „târg” cu strigarea vinei pentru a deveni pildă și pentru alții. Surghiunul la mănăstire reprezintă o altă pedeapsă aplicată unor astfel de femei. Dar pedeapsa se aplică numai atunci când soția sau socrii reclamau intervenția puterii, numai după o cercetare atentă la fața locului cu constatarea faptelor. Concubina ocupă un alt loc în viața unui boier și statutul ei diferă de cel din mediul de jos al ierarhiei sociale. Boieroica trece de multe ori sub tăcere relațiile extraconjugale ale soțului ei. Ele devin vizibile abia la sfârșitul vieții, când, în testament, bărbatul se îngrijește și de copiii săi, rod al acestor legături ilegite.

“*Vrăjitoria casnică*” apare deseori în documentele vremii. Ea are scopuri bine precizate și aparține în exclusivitate femeilor. Se practică pentru a aduce dragostea bărbatului dorit, pentru a proteja familia și în special copiii, pentru a îndepărta atenția bărbatului de la altele (bătură sau femei) și chiar pentru a-l ucide. O astfel de vrăjitorie practică Maria, soția lui Asanache logofețelul din mahalaua Fântâna Boului care încearcă prin invocarea forțelor rele ale întunericului să-și omoare soțul. Ritualul urmează o adevărată punere în scenă cu invocări nocturne, focuri și obiecte magice. După cum povestește baba Sanda, timp de două luni, Maria „totdeauna au umblat noaptea dăspuiată până în brâu făcând farmece, lucruri drăcești”. Ba mai mult, blestemele bine meșterite sunt aruncate și ziua pe capul bărbatului. „Și altădată au plecate logofățul Asanache într-u călătoria lui și aceasta Mariia au luat pulbere de pe jos cu mâinile ei și au aruncat după dânsul și îl blestema să nu să aleagă ca praful de dânsul”, povestește aceeași babă, proprietara casei, așadar martoră fără voie la viața celor doi. Pentru a-și susține spusele, baba Sanda a strâns

cu grijă toate acele „farmece” și le-a arătat și protopopului.⁵⁷ Și Catinca Cernătescu este acuzată chiar de soțul ei că face farmece și vrăji diavolești, încercând să-l îndepărteze. El își susține spusele cu o serie de „boldoașe cu farmece și cu șoricei” găsite într-o ladă.⁵⁸ Andrei vizitiul din București își acuză de data aceasta soacra care încerca să-l îndepărteze de soția lui cu „felurimi de diavolii”, farmece și tot felul de poțiuni magice. Astfel soacra, „toată noaptea au umblat pă la pereți, făcând toate de ia bolile de am vrut ca să-mi ies din minți”.⁵⁹

Un alt tip de vrăji se fac pentru a schimba „destinul” persoanelor invidiate pentru bunăstarea lor. Zamfira din Vălenii de Munte, județul Prahova, râvnind la bunăstarea cumnaților ei, încearcă să le schimbe soarta cu ajutorul „diavolului”. Dar pentru că fratele soțului ei locuiește destul de departe, în capitală, reușește să intervină cu ajutorul unei nepoate pe care o angajează ca slujnică. La rândul său, aceasta poartă în casa celor doi toate poțiunile magice date de mătușă și pune în practică ritualurile necesare. La Mitropolie, ea a vrea să declare că se afla sub influența vrăjilor care erau atât de puternice că nu se putea opune. De data aceasta farmecele constau în „rele unsori” cu care slujnica a reușit, de nenumărate ori și mai ales noaptea în timpul somnului, să-i ungă pe cei doi soți atât pe haine cât și pe părțile intime ale corpului. Din cauza acestor farmece sau din alte motive, cei doi s-au îmbolnăvit foarte rău. Cel mai afectat a fost bărbatul care nu numai că s-a îmbolnăvit, ci și-a pierdut și mințile.⁶⁰

---

⁵⁷ BAR, mss. 635, f. 4 – 4v, documentul din 4 octombrie 1777.

⁵⁸ DANIC, Fond Mitropolia Țării Românești CCCLX/1, 21 august 1816.

⁵⁹ DANIC, mss. 140, f. 109v - 112v, documentul din 13 septembrie 1793.

⁶⁰ V. A. Urechia, *op. cit.*, II, p. 145 – 146, documentul din 4 aprilie 1777.

Prostituția și prostituata. Este un fenomen feminin și atât în lege, cât și în documentele juridice, femeile sunt personajele principale atunci când este vorba de această meserie. Un document din 25 noiembrie 1794 scris de mitropolitul Dositei și adresat domnitorului Alexandru Moruzi, oferă date importante asupra prostituției. Anaforaua alcătuită de mitropolit cu ajutorul a câtorva boieri oferă o analiză detaliată și răspunde la o serie de întrebări legate de prostituția din orașul București. Pentru Dositei, mitropolit de origine greacă, Valahia este un spațiu al toleranței exagerate unde „se obișnuiește păcatul curviei”. El asociază prostituția cu cârciuma și cârciumăresele. Pentru a-și ademini clienții, prostituatele îi îndeamnă cu vin care „ia mintea omului și nu știe ce face”. Astfel unirea celor două „turbează mințile omenești și aprinzând simțirile lor cu văpaia vinului, nu știu ce mai fac și orice părere îi vine în cuget și în vederea cea întunecoasă se pornesc la tot felul de fapte rele: curvii peste măsură, ucideri și alte multe asemenea”. Cine sunt prostituatele? Mitropolitul identifică atât femei măritate, cât și fete tinere „sănătoase, zdravene care sunt vrednice de slujbă și de muncă”. Aceste femei preferă desfrâul și „dau navală pe la cârciumi, obicinuind desfătări în beții și curvii” în loc să intre la stăpân și să-și câștige hrana și „îmbrăcămintea trupului” cu „osteneala mâinilor”. Totodată, mitropolitul crede că, dacă aceste femei ar munci și și-ar păstra cinstea ar putea chiar să se căsătorească „măcar sărace să fie, dar dacă au minte văzându-le unii și alții, pot să se și căsătorească”. Așadar, prea Sfinția Sa identifică principalul motiv pentru care aceste femei au ales prostituția: sărăcia. Pe de altă parte, prostituatele sunt considerate ca fiind principalele vinovate de răspândirea bolilor venerice, ruinarea bărbaților și destrămarea familiilor. Propunerile mitropolitului arată clar inexistența unei politici pe termen lung sau a unei reglementări

care să controleze fenomenul. El propune o măsură, eficientă numai pe o perioadă scurtă de timp, cum va dovedi de altfel și documentele din anii următori. Toate femeile urmau a fi alungate din cârciumi, chiar și soția și fiica cârciumarului. Cârciuma devenea astfel un spațiu masculin prin excelență. Se propun și pedepse pentru cele care nu se supuneau hotărârii ce urma a fi luată: bătaia în public, plimbarea prin târguri și mahalale cu strigarea vinovăției. Mahalagiii primeau misiunea de a supraveghea cârciumile din mahalalele lor și de a denunța orice nesupunere, pedepsele erau la fel de grele. Domnitorul răspunde propunerii mitropolitului prin pitacul din 28 noiembrie 1794 adresat marelui spătar și marelui agă. Aceștia primesc sarcina de a epura toate tavernele din oraș de femeile, văduvele și fetele nemăritate care, sub pretextul vinderii de vin, practică prostituția. Cele care aveau rude să fie puse sub supravegherea acestora prin angajament că le vor păzi. Cele fără rude trebuiau să-și ia angajament că-și vor găsi stăpân și vor munci cinstit. Nesupusele și recăzutele în păcat urmau a fi trimise la fabrica de postav, „ca să lucreze cu plata ce li se va cădea”.⁶¹ Autoritățile locale, în speță spătăria și agia, dau și ele o serie de pitace cu privire la pedepsirea prostituatelor și la expulzarea acestora din oraș. Un pitac dat de spătărie în 22 noiembrie 1793 interzicea femeilor și fetelor să mai stea prin cârciumi. De asemenea, același pitac interzicea „adunările de prin cârciumi cu lăutari și cu tovărășii”, recomandând clienților să-și ia vin acasă și să nu se mai prelungească în petreceri noaptea. Acest pitac este dat tot la inițiativa Bisericii, deoarece se insistă pe pioșenie și umilință, sentimente pe care credincioșii ar trebui să le urmeze în postul Nașterii Domnului.⁶² Pitacul este reluat la 26 martie 1795 și

---

⁶¹ V. A. Urechia, *op. cit.*, V (1786 – 1800), p. 255–258.

⁶² V. A. Urechia, *op. cit.*, VII, p. 144.

la 10 iunie 1796, când se hotărăște expulzarea tuturor „celestnicilor” din oraș fără drept de a se mai întoarce.⁶³ Dar cum măsurile luate nu reușesc să se impună, noi măsuri sunt luate la 7 ianuarie, 13 martie, 18 martie, 5 mai și 7 iunie 1797 prin care prostituția și jocurile de noroc sunt considerate pericole publice așadar necesitatea de fi interzise. În același timp, existența unui număr cât mai mare de cafenele nu se bucură de acordul marelui agă, fiindcă „nu este politiei acesteia și obștii de nici un folos, ci de stricăciune”.⁶⁴ La nivel individual, mitropolitul și clericii intervin pentru fiecare caz în parte care li se trimite spre cercetare. Prostituata și concubina sunt, de fapt, lăsate la voia Bisericii și a funcționarilor agiei.

Iată numai câteva dintre imaginile construite în jurul feminității și impuse societății. În secolele XVII–XVIII, femeile vorbesc foarte puțin despre ele însele, singura excepție o constituie jalba. Dar acest tip de document privilegiază numai un singur aspect al „realității cotidiene”: nefericirea lor. Abordarea femeii ca subiect de analiză pentru istorie, sociologie sau antropologie a îmbogățit câmpul istoric, dar mult mai important este că acest nou tip de demers oferă „o nouă perspectivă asupra trecutului”.⁶⁵

---

⁶³ *Ibidem*, vol. VI, p. 741, și vol. V., p. 472.

⁶⁴ *Ibidem*, vol VII, pp. 143–144.

⁶⁵ P. Burke, *Istorie și teorie socială*, Humanitas, București, 1999, p. 66.

Bibliografie

- CORBIN, A., *Les filles de nocces. Misère sexuelle et prostitution (19e siècle)*, Flammarion, Paris, 1982
- DAUPHIN, C., Farge, A. (volum coordonat de), *De la violence et des femmes*, A. Michel, Paris, 1997
- DUBY, G., Perrot, M. (coordonatori), *Histoires de femmes en Occident*, 5 vol., Plon, Paris, 1991
- FARGE, A., Klapisch-Zuber, C. (volum coordonat de), *Madame ou Mademoiselle ? Itinéraires de la solitude féminine, XVIIIe – XXe siècle*, Arthaud-Montalba, Paris, 1984
- FARGE, A., *La vie fragile. Violence, pouvoirs et solidarités à Paris au XVIIIe siècle*, Hachette, Paris, 1986
- FRAISSE, G., *Les femmes et leur histoire*, Gallimard, Paris, 1998
- KLAPISCH-ZUBER, C., *Women, Family and Ritual in Renaissance Italy*, Press University Chicago, Chicago, 1988
- PERROT, M. (volum coordonat de), *Une histoire des femmes est-elle possible ?*, Rivages, Marseille, 1984
- PERISTIANY, J. G. (volum coordonat de), *Honour and Shame: The Values of Mediterranean Society*, Press University Chicago, Chicago, 1966
- PITT-RIVERS J., *Anthropologie de l'honneur*, Hachette, Paris, 1997
- SCOTT, W. J. (volum coordonat de), *Feminism and History*, University Press Oxford, Oxford, New York, 1996